

بازخوانی مفهوم هتروتوپیا در باغ شاهزاده ماهان

سارا تدین سعیدی^۱ سحر طوفان*^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۴

صفحه ۱۴۷ تا ۱۵۹

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

یکی از زیباترین باغ‌های سنتی ایران، باغ شاهزاده ماهان است. این باغ در میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده و به عنوان نمونه‌ای از باغ‌سازی ایرانی در سطح بین‌المللی از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. هدف از این پژوهش تبیین مولفه‌های هتروتوپییای فوکو از طریق بازخوانش فضایی در باغ شاهزاده ماهان است، در این مقاله سعی شده است ساختار و مفهوم هتروتوپیا در باغ شاهزاده ماهان بررسی و مولفه‌های بومی استخراج شود. روش تحقیق مورد استفاده، روش تحقیق توصیفی-تطبیقی بوده که با بررسی مستندات کتابخانه‌ای تلاش می‌کند به سوال اصلی تحقیق، یعنی "مولفه‌های هتروتوپیا در تعریف باغ شاهزاده ماهان چگونه عینیت یافته اند؟" پاسخ دهد. یافته‌ها بیان می‌کنند در این مکان، نهایت ماده به بی‌نهایت معنوی ارتقاء می‌یابد. نتیجه اصلی این نوشتار را می‌توان در مکانیت باغ ایرانی با عینیت‌بخشی به هتروتوپیا‌های خاطر، حضور، جامعه شمول، فرهنگی، ارزش‌محور و طبیعت‌مدار، جهت حضور درونی انسان خلاصه کرد. بنابراین قابلیت نمود هتروتوپیا، دل‌بستگی مکانی و شکل‌گیری رابطه احساسی با مکان باغ است.

واژگان کلیدی: باغ ایرانی، باغ شاهزاده ماهان، هتروتوپیا، دگرفضا، میشل فوکو

^۱ دانشجوی دکتری معماری منظر، واحد بین‌المللی ارس، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

^۲ دانشیار گروه معماری، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران. (نویسنده مسئول) sahar.toofan@iaut.ac.ir

۱. مقدمه

هتروتوپیک می‌تواند تکه‌های مختلف زمان را دور هم جمع کند، پس هتروتوپیا با زمان مرتبط است. دگرجاها با قراردعی چندین فضای متفاوت و ایجاد تفاوت‌های فضایی در یک زمان واحد قابل شکل‌گیری هستند. هر هتروتوپیا دارای یک «کارکرد دقیق و مشخص» است که ممکن است در طول زمان تغییر کند (فضاهای هتروتوپیک در صورتی که وارد حالت ماندگار و طولانی مدت شوند به فضاهای پاتولوژیک تبدیل می‌شوند). اصل اساسی در شکل‌گیری هتروتوپیا چیدمان است. عنصر اساسی هتروتوپیا هویت است. بی‌هویتی؛ چیدمان، منطبق و الگو ندارد. تناقضات هویتی منجر به تفاوت‌های ذهنیتی می‌شود. فوکو برخی از این «ضد فضاهایی» که به طرق مختلف خارج از نظم عادی قرار می‌گیرد را همچون فرصت‌های تفریحی بر می‌شمارد و توضیح می‌دهد این مکان‌ها در همه فرهنگ‌ها وجود دارند (پهبود، ۱۴۰۰).

از جمله مهم‌ترین نظریه‌پردازان پیرامون مفهوم فضای هتروتوپیک می‌توان به «جان لاک» اشاره کرد. او حس‌های باصره و لامسه را برای ادراک بهتر فضایی پیشنهاد می‌کند. از دیگر نظریه‌پردازان می‌توان به «هانری لُفور» و «میشل دوسرتو» اشاره کرد، لُفور فضا را یک محصول اجتماعی می‌شناسد و بر این باور است که فضا تولید می‌شود، همچنین دوسرتو فضا را مکانی ساخته شده می‌داند. نظرات این دو، اقتدار و تسلط ایدئولوژیک فضا را به انتقاد می‌گیرد. فوکو نظرات لُفور را گسترش می‌دهد و به مفهوم هتروتوپیا می‌پردازد، این مفهوم برای وی دو بخش می‌شود، برخی از این فضاها ماهیت زمانی بیشتری دارند و برخی دیگر ماهیت مکانی بیشتر (همان). یکی دیگر از اصول هتروتوپیا توانایی هتروتوپیا در قرار دادن فضاهای متفاوت در یک مکان در کنار یکدیگر می‌باشد. یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های هتروتوپیاها، باغ است. یک باغ، با توجه به آفرینش عجیبش که هزاران سال از خلق آن می‌گذرد، از گذشته در شرق معانی عمیق و مضاعفی را در برداشته است.

«هتروتوپیا» از کلمات یونانی هتروس (heteros) به معنای «دیگری» و توپوس (topos) به معنای «مکان» مشتق شده است که در یک گونه‌شناسی وسیع جهت ایجاد تمایز میان چیدمان‌های هتروتوپیا و «توپیا» به کار می‌رود (Russell, 1995: 13-31).

مفهوم هتروتوپیا اولین بار توسط فوکو و در کتاب نظم اشیا منتشر شد. هتروتوپیا در لغت به معنای دگرفضا است و بر مفاهیمی چون تعلیق و جابه‌جایی فضایی-زمانی میان دوگانگی‌هایی مانند خصوصی/عمومی، خانوادگی/اجتماعی، کار/فراغت، تکیه می‌کند. از دیدگاه فوکو انسان هتروتوپیاها را به وجود می‌آورد تا دگرجای مطلوب خود را بازسازی کند و از فضاهایی که عادت می‌شوند فاصله بگیرد تا به تجربه‌های جدیدی بپردازد که بازنمایی عینی و واقعی دارند (Johnson, 2006: 75-90). فوکو شش اصل بنیادین مطرح می‌کند که فضاهای هتروتوپیا را از سایر فضاها متمایز می‌سازد: (غلامی، ۱۳۹۳: ۴۸-۴۹)

۱. هتروتوپیا، در هر جامعه‌ای با هر فرهنگی وجود دارد.

۲. کارکرد هتروتوپیا متناسب با زمان و در ارتباط با جامعه‌ای که در آن قرار دارد تغییر می‌کند.

۳. هتروتوپیا متشکل از چند مکان متفاوت به‌طور هم‌زمان است.

۴. هتروتوپیا در ارتباط با مختلف زمانی، هتروتوپیا را به وجود می‌آورد.

۵. هتروتوپیا متضمن نظامی از بازبودگی و بسته‌بودگی است که آن‌ها را رخنه‌پذیر یا ایزوله می‌کند.

۶. هتروتوپیا در ارتباط با مکان‌های اطراف خود دو کارکرد دارد: خلق مکان عادی یا مکان وهمی.

نمودار ۱. شش اصل فوکو در باب هتروتوپیا (مأخذ: نگارندگان)

مجموعه مربوط به اواخر دوره قاجاریه بوده و در سال ۱۲۷۶ ه.ش. توسط عبدالحمید فرمانروا حاکم وقت کرمان ساخته شده است. مساحت باغ حدود ۵/۵ هکتار و شامل دو مجموعه شرقی و غربی و گوشک به صورت دو آشکوبه ساخته شده و سردر آن معماری منحصر به فردی دارد که آن را از سایر باغ‌های ایرانی متفاوت‌تر کرده است (شیخ‌اسدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۳).

باغ سنتی ایرانی، فضایی مقدس است که گویی چهارگوشه دنیا را در ترکیب مربع خود جای داده است با فضایی در مرکز همچون نقطه وسط جهان که مقدس‌تر از باقی فضاهاست این همان جایی است که حوض آب و آب‌نما قرار دارد (فراش‌خیابانی و شهپیان، ۱۳۹۸: ۱۱۰).

باغ شاهزاده در ۳۵ کیلومتری جنوب شرقی کرمان و در دامنه شمالی کوه جوپار در حاشیه شهر ماهان واقع شده است. این

شکل ۱. باغ شاهزاده ماهان (مأخذ: نگارندگان)

آن چنان خاص و هوشمندانه است که در واقع آب جاری در این باغ علاوه بر سیراب کردن زمین‌های باغ، به دهات اطراف هم می‌رسد (امیری، ۱۳۹۹: ۷). با توجه به نحوه هدایت منحصر به فرد آب در باغ شاهزاده ماهان، رشد انواع درختان و گیاهان در این باغ به نحو عالی اتفاق افتاده است. پوشش گیاهی این باغ درختان سرو، کاج، نارون، هلو و آلو می‌باشد. همچنین وجود تعداد زیادی از درختان میوه در این باغ، آن را به بزرگترین باغ میوه ایران مبدل ساخته است (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱۵).

در دید اولیه بعد از ورود به باغ پلکانی بودن باغ به چشم می‌آید. هر سطح به صورت ۱۲ سطح پلکانی به همراه آبشارها، دو حوضچه و فواره‌هایی که دور تا دور آن با درختان بلند قامت پوشیده شده، شکل گرفته است. پلکانی بودن در باغ شاهزاده ماهان، آب را در تمام طول باغ حرکت می‌دهد. آبی که در این باغ حرکت دارد، از رودخانه تیگران تامین می‌شود، که از ارتفاعات کوه جوپار سرچشمه می‌گیرد. حرکت آب علاوه بر زیبایی بصری، پوشش گیاهی اطراف را هم سیراب می‌کند و سپس به سوی بیرون باغ جاری می‌شود. سیستم آبرسانی باغ

نمودار ۲. پلان شماتیک باغ شاهزاده ماهان (مأخذ: میراث فرهنگی کرمان)

هندسه و پرسپکتیو کلی فضا، تقارن و ریتم، اشاره کرد. (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۳۳) به‌طور کلی سازماندهی فضایی مؤثر بر تصویر ذهنی افراد در باغ شاهزاده (مرادی و همکاران، ۱۳۹۴) به ترتیب اولویت و میزان تأثیرگذاری عبارتند از:

- ۱- توجه به تقارن، ریتم و تکرار موجود در بنا
- ۲- هندسه کلی فضا و جانمای‌ها
- ۳- توجه به محور غالب باغ و سایر اصول تأثیرگذار بر تصاویر ذهنی از این بنا در رده‌های بعدی اهمیت قرار می‌گیرند
- ۴- هتروتوپیا در ارتباط با لایه‌های مختلف زمانی، هتروترونیا را به‌وجود می‌آورد.
- ۵- هتروتوپیا متضمن نظامی از بازبودگی و بسته‌بودگی است که آن‌ها را رخنه‌پذیر یا ایزوله می‌کند.
- ۶- هتروتوپیا در ارتباط با مکان‌های اطراف خود دو کارکرد دارد: خلق مکان عادی یا مکان وهمی.

نمودار ۳. سازماندهی تصویر ذهنی باغ شاهزاده ماهان (مأخذ: نگارندگان)

۲. پیشینه تحقیق

پژوهش حاضر از دو مفهوم عمده هتروتوپیا و باغ ایرانی تشکیل شده؛ که هر یک موضوع پژوهش‌های متعددی بوده‌اند: در یک برنامه رادیویی کوتاه دوازده دقیقه‌ای فوکو فیلسوف معروف در مورد امکان مطالعه‌ی سیستماتیک تعدادی از فضاهای متفاوت صحبت کرده‌بود. فضاهایی که به‌نحوی فضای زندگی ما را به چالش می‌کشند و یا زیر سوال می‌برند: «نه علمی مرتبط با اتوپیا یا آرمانشهر که علمی مبتنی بر هتروتوپیا، علم فضاهای کاملاً دگرگون» این برنامه آن‌چنان جذاب بود که در سخنرانی بعدی و معروف‌تر فوکو با برخی تغییرات در محتوا و سبک دنبال شد. فوکو زمانی از «مکان» استفاده می‌کند که حسی از صمیمیت یا سوژگی وجود دارد، همان‌طور که در

مصالح اصلی مجموعه‌ی باغ شاهزاده ماهان، اندوه کاهگل، آجر و گچ است. دیوارهای باغ را اندود گلی پوشانده است و برای تزئینات بخش‌هایی از عمارت و سردر ورودی، از اندود گچی استفاده کرده‌اند. کاشی‌کاری‌های زیبای آن به‌خصوص در سردر ورودی، مجذوب کننده است. کف‌سازی‌ها با استفاده از قلوه سنگ و ملات انجام شده‌اند. همچنین باغچه‌ها و پله‌ها را با آجرهای مورب حاشیه‌سازی کرده‌اند. پله‌ها آجری هستند، اما در پیاده‌روها و شکاف کرت‌ها سنگ به‌کار برده شده‌است. تمامی مصالح به‌کار رفته تناسب زیادی با یکدیگر داشته و همین امر باعث می‌شود به این باغ نگین کرمان نیز اطلاق گردد. در پشت کوشک فضایی اختصاصی وجود دارد. در فضای اختصاصی پشت عمارت درختان میوه قرار گرفته، که می‌توان از آن به‌عنوان باغچه‌ای اختصاصی نیز یاد کرد. نهر ورودی باغ در ابتدا وارد باغچه اختصاصی شده و سپس در کل باغ جاری می‌گردد. این قسمت از باغ که در پشت بالاخانه قرار گرفته است به ساکنین این فرصت را می‌دهد. تا بتوانند فضایی خصوصی‌تر را در اختیار داشته، تجربه کنند. گذر از سایه درختان در این باغ کوچک خصوصی، طراوتی چند برابر به روح بازدیدکنندگان می‌بخشد (شیخ‌اسدی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۵-۸۷).

باغ شاهزاده کرمان متشکل از فضاهایی همچون ورودی‌های اصلی و فرعی، حوض، عمارت اصلی، بالاخانه، حمام، عمارت شاه‌نشین، باغ خلوت و ... که با نظم و ریتمی خاص در کنار یکدیگر چیده شده‌اند. سردر دو طبقه ورودی باغ از دور نمایان است و پرسپکتیو چشم‌نوازی از فضای باغ را قاب کرده است، فلذا یکی از زیباترین سردرها را در بین باغ‌های ایرانی از آن خود کرده است.

یکی از ارکان اصلی از دید مخاطبین، تشخیص هندسه کلی و کلیت فضا می‌باشد. به‌طوری‌که افراد، هندسه خطی باغ و نقاط دارای اهمیت حاصل از این هندسه، مانند کوشک ورودی و کوشک اصلی را درک کرده و می‌توان به عناصر بصری درک

روش تحقیق اتخاذ شده در این پژوهش، روش تحقیق توصیفی تطبیقی می‌باشد. هر تحقیق ابزار و روش‌های خاصی برای جمع‌آوری داده‌ها دارا می‌باشد که تحقیق‌کننده با به‌کارگیری این روش‌ها می‌تواند نسبت به جمع‌آوری و طبقه‌بندی اطلاعات اقدام کند. از بارزترین ابزار جمع‌آوری اطلاعات روش کتابخانه‌ای بوده که اطلاعات مربوطه از طریق کتب و مقالات انجام شده در زمینه موضوع تحقیق به‌دست آورده شده‌است. رویکرد تحقیق به‌صورت تحلیلی می‌باشد، که با روش تحقیق توصیفی، جامعه و شرایط و پدیده‌ها به‌طور صحیح و سیستماتیک توصیف می‌کند.

هتروتوپیا، باغ ایرانی و خصوصاً باغ شاهزاده ماهان از مواردی هستند که در این تحقیق به‌صورت توصیفی تبیین شده و به این صورت عناصر کمی و کیفی باغ، به‌صورت کامل بیان می‌شود. هدف اصلی روش توصیفی تطبیقی، کشف اطلاعات مربوط به یک موضوع است. در اینجا موضوع اصلی هتروتوپیا و اجرای آن در باغ شاهزاده ماهان مدنظر بوده و بخش بعدی مقاله به صورت تحلیلی ارائه شده‌است.

۴. مفهوم هتروتوپیا

یکی از اصول هتروتوپیا که پیش‌تر نیز به آن اشاره شد، توانایی هتروتوپیا در قراردادن فضاهای متفاوت در یک مکان در کنار یکدیگر است. یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های این نوع هتروتوپیاها، باغ است. در واقع باغ ایرانی نمونه‌ای از یک هتروتوپیاست که می‌توان آن را با رویکرد فلسفی و در بستر زمان تحلیل نمود. فوکو از اصطلاح «هتروتوپیا»^۱ برای توصیف فضاهایی استفاده می‌کند که دارای لایه‌های مختلف معنا و رابطه با دیگر مکان‌ها هستند. به‌طور کلی هتروتوپیا بازنمایی مادی یا معادل‌سازی آرمان‌شهر یا فضای موازی است که با

توصیف‌اش از آینه‌چین می‌کند. همچنین او گاهی در یک جمله مکان و فضا را در معنای عمومی‌شان به‌کار می‌برد. مکان اصطلاح ملموس‌تری است و به یک رخداد یا تاریخ، چه واقعی چه خیالی اشاره دارد. نزد فوکو «تفکر به‌واسطه آثار داستانی ضرورت داشت». یکی از دلایل آن با توجه به معنای واژه «فضا» آن‌چنان‌که در کتاب فضای ادبی بلانشو آمده قابل‌درک است. همان‌طور که مترجم انگلیسی این اثر به خوبی توضیح می‌دهد، اگرچه واژه فضا به معنای عرصه یا قلمرو فهمیده می‌شود، اما همچنین «به‌طور ضمنی» به معنای تمایزگذاری از آن‌چه عموماً «مکان» نامیده می‌شود نیز بود. فضا زمینه‌ای از این انقطاع را فراهم می‌کند (جانسون و کامل، ۱۴۰۰: ۱).

باغ ایرانی از مهم‌ترین پدیده‌های فرهنگی ایران و نیز یکی از قدیمی‌ترین شیوه‌های منظرسازی است. بر اساس شواهد تاریخی و باستان‌شناسی، نخستین باغ‌های ایرانی در دوره هخامنشی ساخته شده‌اند. چارچوب نظری پژوهش بر اساس نظریه هتروتوپیا فوکو نهاده شده و کوشش شده‌است که کارکردهای چندگانه باغ ایرانی تبیین شود.

باغ ایرانی دارای کارکرد و مفهومی چندگانه است. رفع محدودیت انسان و تسلط فرهنگ زیستی بر جغرافیای ایران از نخستین کارکردهایی است که در قالب منظرسازی باغ هویدا می‌شود؛ دومین کارکرد به نمایش قدرت و مشروعیت در جهت بهره‌برداری نهاد سیاسی از باغ یا نمادهای باغ ایرانی در جهت معنادگی به فضای باغ مربوط است و سومین هماهنگی، یکپارچگی و نظم پدیده‌های طبیعی است. نظم باغ ایرانی به انسان آرامش و احتمالاً حس نزدیکی و ارتباط با خداوند را می‌داده است (افخمی و خسروی، ۱۳۹۷: ۳۲).

۳. روش تحقیق

۱. فرانسوی: Hétérotopie

واژه *paradeisos* به معنی باغ در زبان یونانی، و واژه *paradis* در زبان فرانسه و واژه *paradise* در زبان انگلیسی به معنی بهشت به کار برده می‌شود. بنابراین ایرانیان تصور ذهنی از بهشت را در باغ‌هایی سرسبز و خرم تجسم بخشیده‌اند. در بهشت کوثر هست و درختان و گل‌ها و جویبارها، و در باغ نیز آب روان و گل‌های زیبا و درخت‌هایی که می‌توان در سایه آن‌ها آرامید و این محصور در دیواری است که مانع ورود جهنمیان به آن می‌شود (پیرنیا، ۱۳۷۳: ۴). چنین به نظر می‌رسد که محققان از میان پارادایم‌های فرهنگی ایران تنها به‌عنوان تمثیلی باغ از بهشت وصف‌شده در قرآن بسنده کرده‌اند. اما برخی معنای باغ ایرانی را وجه باطنی خلقت می‌دانند. باغ ایرانی در عین آن که ما را در مکان زمینی قرار می‌دهند، بدون فراقنی ذهنی، انسان را با ساحت مینویی پیوند می‌دهد (شاهچراغی، ۱۳۹۸: ۱۵۰).

باغ ایرانی در هماهنگی با محیط پیرامون خود قرار نداشته بلکه بیشتر در تضاد با محیطی است که در آن قرار دارد و توسط دیوارهای بلند محصور می‌شود. جداسازی و تضاد به دلیل شرایط اقلیمی سخت محیط بیرون صورت می‌گیرد. با این وجود، جدای از ساختار ظاهری باغ ایرانی، عناصر مفهومی متعددی در ایجاد این ساختار نقش دارند که برای تحلیل آن‌ها نیاز به استفاده از ابزارهای تحلیلی است (میرزایی و حیدری، ۱۳۹۵: ۲). باغ ایرانی، پدیده‌ای فراتر از طبیعت بکر است. باغ ایرانی، در زمین بکر، خشن و خشک، تمام معانی و استعداد محیط را که پیش از این مخفی اما بالقوه بوده، بالفعل و آشکار می‌سازد. باغ ایرانی به سبب این که اغلب در شهرهای گرم و خشک و در مواردی در کویرهای ایران ساخته شده، نمادی روشن از درک شرایط اقلیمی و پیش‌بینی اصول آسایش اقلیمی برای فصول مختلف

ترکیب نامطلوب، ساختن یک فضای آرمان‌شهری واقعی را ممکن کرده است (بهبود، ۱۴۰۰).

فوکو ارتباط بین اتوپیاها و هتروتوپیاها را با استفاده از تمثیل آینه توضیح می‌دهد. آینه یک اتوپیا است چرا که تصویر منعکس در آن «فضایی بی‌فضا» است، یک مکان مجازی غیرواقعی که به فرد اجازه می‌دهد رویت‌پذیری خودش را مشاهده کند. با این وجود آینه یک هتروتوپیا نیز هست، از آن جهت که یک شی واقعی است. هتروتوپیی آینه کاملاً واقعی است و با فضای واقعی‌ای که در اطرافش وجود دارد مرتبط می‌شود و در عین حال کاملاً غیرواقعی است چرا که یک تصویر مجازی ارائه می‌دهد^۱ (جانسون و کامل، ۱۴۰۰: ۶). فوکو انواع هتروتوپیا یا فضاهایی که دارای معنای دوگانه‌اند را به این ترتیب نام می‌برد (مرادی و نجومیان، ۱۴۰۰: ۲۵۱):

هتروتوپییای بحرانی: مخصوص افرادی است که در نسبت با جامعه و محیط انسانی‌ای که در آن زندگی می‌کنند در نوعی شرایط بحرانی قرار دارند.

هتروتوپییای انحرافی: نهادهایی برای افرادی هستند که رفتارشان خارج از قاعده و نرم است.

هتروتوپییای زمان: اشیایی از تمام زمان‌ها و شیوه‌ها را در یک فضا جمع‌آوری می‌کنند.

هتروتوپییای فریب: که فضایی دروغین برای قرار دادن تمام فضاهای واقف در معرض دید می‌سازد.

هتروتوپییای پوششی: که یک فضای واقعی به وجود می‌آورد، فضایی که دیگری به شمار می‌رود.

نمودار ۴. انواع هتروتوپیا (مأخذ: نگارندگان)

۵. مفهوم باغ ایرانی

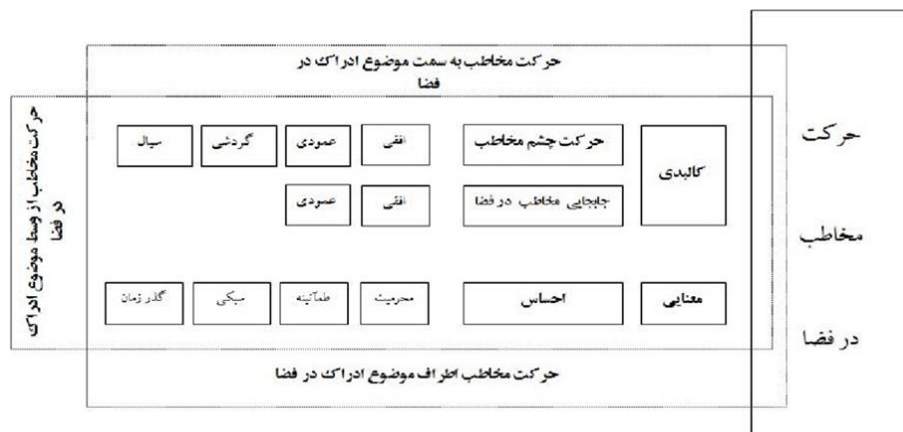
فضاهایی برای اعتبار بخشی به تفاوت‌ها هستند و هم ابزارهایی برای گریز از اقتدارگرایی و سرکوب.

^۱ توضیحات فوکو در مورد هتروتوپیاها در مقاله‌ای با عنوان (Des espaces autres) در مورد دیگر فضاها منتشر شده‌اند. این فیلسوف خواهان جامعه‌ای با هتروتوپیاها بسیار است. از نظر او هتروتوپیاها هم

نمونه‌ای بارز از دگرجا (هتروتوپیا) دانست. برخلاف اتوپیا یا مدینه فاضله که وجود خارجی ندارند و غیرواقعی هستند، هتروتوپیاها یا دگرجاها، اتوپیاهایی هستند که در دنیای واقعی و سایت‌های موجود منعکس هستند و به نمایش گذاشته می‌شوند. بنابراین از نظر فوکو دگرجاها، ناکجاهای تحقق‌یافته در مکان هستند. و فوکو باغ ایرانی و باغ-فرش ایرانی را یکی از بهترین و قدیمی‌ترین نمونه‌های دگرجاها می‌داند و عقیده دارد: کهن‌ترین نمونه دگرجاها (هتروتوپیا) که متشکل از مکان‌های باهم بیگانه است، باغ ایرانی است (شاهچراغی، ۱۳۹۸: ۱۴۲). عناصر تشکیل‌دهنده‌ی فضای هستی عبارتند از جا، مکان، مرکز، مسیر و جهت، محوطه و حوزه، طبقه‌بندی و درجات، عارضه زمانی، تقسیمات و مرز شهری. برای فهم آن باید فضای هستی را فهمید و درک بهتر فضای هستی باعث درک بهتر این فضا می‌شود (آزمون و معینی، ۱۳۹۷: ۳۰).

سال است. استفاده از درختان پهن برگ یا درختان همیشه سبز و مقاوم در برابر بی‌آبی یکی از این مولفه‌ها است. « لیزا هشانگ» عقیده دارد در باغ ایرانی نه فقط آسایش حرارتی وجود دارد بلکه نوعی «شعف حرارتی» به وجود می‌آید. فلذا زمانی که از محیط کویر وارد محیط سرسبز و خنک باغ می‌شوید در واقع دو بی‌نهایت حرارتی در کنار هم را تجربه می‌شود (شاهچراغی، ۱۳۹۸: ۱۳۷).

باغ ایرانی از نظر فوکو، «دگرجا»یی است که هم فضایی خیالی به وجود می‌آورد و هم تمام فضاهای واقعی (جهانی) را منعکس می‌کند. باغ به عنوان یک «هتروتوپیا» قادر است، در یک مکان واحد مجموعه‌ای از فضاهای ناهمگن را در خود جمع کند و به نمایش گذارد. میشل فوکو در سال ۱۹۶۷ مبحثی با عنوان دگرجا یا هتروتوپیا مطرح کرد و برای بیان محتوا و مفهوم آن در میان نمونه‌هایی که تفسیر کرد، باغ ایرانی و فرش باغ ایرانی را

نمودار ۵. نمایش انواع حرکت مخاطب در فضا (آزمون و معینی، ۱۳۹۷: ۳۰)

فردی، شاخصه‌های فضای خیال را شکل می‌دهند. طراح در جریان طراحی در گذار مدام میان این فضای خیال و فضای فیزیکی است. (امینی و فلامکی؛ ۱۳۹۸: ۵۳) عناصر فضای معماری عبارتند از:

در این میان تکیه بر خیال لازمه آفرینش گری است. خیال یک گریز دوست داشتنی است که بسیاری از محدودیت‌ها در آن راه ندارند. همه چیز در خیال ممکن می‌شود. تجربه‌ای از آزادی و آزادگی است. فضای خیال هرکس مختص به خود اوست و شکل آن با دیگری تفاوت دارد. مجموعه‌ای از درون مایه‌های

نمودار ۶. عناصر فضایی معماری (مأخذ: نگارندگان)

سلسله مراتب: در باغ شاهزاده ماهان، هماهنگی عناصر با ارزش‌های متفاوت در کنار هم و ایجاد رابطه بین فضاهای مختلف با سلسله مراتب فضایی تعریف می‌شود.

معماری و منظر: به هم پیوستن فضای باز و نیمه‌باز و بسته در بنای اصلی و گوشک ورودی باغ شاهزاده یکی از ویژگی‌های خاص این باغ می‌باشد. در بازخوانی باغ و نحو فضای آن، جدایی درون و بیرون، پیوستگی فضایی، پیچیدگی تلفیق عناصر، وابستگی باغ به منظر و ... به‌عنوان کیفیات حاصل از پیوند اجزا و عناصر تشکیل‌دهنده‌ی باغ مطرح می‌شوند.

آهنگ و بافت: تکرار یک موضوع ریتم است. ریتم فضایی از طریق حواس پنجگانه قابل درک است. بافت ساختاری فضا از طریق دریافت درونی مخاطب توأمان با حواس قابل درک می‌باشد. باغ شاهزاده، توالی تصاویری است که هر بیننده از بدو ورود تا انتهای مسیر، در ایجاد حرکت کالبدی، معنایی با آن درگیر می‌شود.

۷. یافته‌های پژوهش

بر اساس تحلیل تطبیقی با پژوهش‌های صورت گرفته تداوم سنت کشاورزی و تبدیل آن به نظامی هندسی و شکل‌گیری منظری به‌نام باغ ایرانی، هر سه مؤلفه ظرفیت عمومیت‌پذیری در جامعه را داشته و به همین دلیل به‌عنوان یک کهن‌الگو حتی در دوره معاصر قابلیت پذیرش بالینی در ترجیحات مردمی دارد.

وابستگی انسان به فضا دارای ریشه‌های عمیق می‌باشد. این وابستگی از نیاز به درک روابط اجتماعی انسان جهت ثبت مفهوم و حاکمیت بر دنیای حوادث و رویدادها سرچشمه می‌گیرد. انسان خود را با محیط وفق می‌دهد.

۶. عوامل مهم در پدیدار شدن هتروتوپیا در باغ شاهزاده ماهان

هندسه فضا: پرسپکتیو و عمق فضایی در باغ شاهزاده ماهان مشهود است. هندسه باغ به‌طور مشخص زمین را مرزبندی کرده اما کیفیات فضایی متنوع در باغ قابل ادراک است. فضای باغ، فضایی پیوسته، بدون مرز، بینابین، وسیع با حسی نامحدود است. برخلاف عرصه محدود، هندسه ساده و مرزبندی شده‌ی کالبد باغ، محیط آن وسیع، بدون مرز و بیکران به نظر می‌رسد.

مسیر کولاسیون: در باغ شاهزاده ماهان نحوه دسترسی و مسیر رسیدن به نقطه عطف فضا می‌تواند از مسیر مستقیم و یا مورب و یا چرخشی باشد.

سردر ورودی: در باغ شاهزاده ماهان، منظر تدوین شده، راه ورود به باغ را تعریف می‌کند. عناصری که در مسیر راه تجربه می‌شوند، کدهای بصری ارزشمندی را به مخاطب ارائه می‌دهند. تغییر مدام اندازه این عناصر و موقعیت آن‌ها و بهم پیوسته شدن تدریجی آن‌ها با عناصر تصویری جدید، منجر به برداشتی متعالی و فارغ از زمان در حوزه‌ی ادراکی مخاطب می‌شود.

جریان اصلی حرکت آب و جانمایی عناصر مهم بر روی این محورند. ساختار باغ شاهزاده ماهان که به صورت کشیده از سردر اصلی و مسیر رو به کوشک اصلی که دارای اختلاف سطح می‌باشد و مخاطب را تا انتها رها نمی‌سازد.

۸. نتیجه‌گیری

باغ شاهزاده دارای ارزش‌های قابل توجهی است که با به-کارگیری قابلیت‌های عناصر طبیعی، همچون درخت و آب و ساختاری همچون هندسه، به روح مکانی دست پیدا کرده که به‌رغم تکرار، در امتداد زمان، رنگ نابخسته و همچنان به صورت فضایی با کیفیت، نمود یافته است. مفهوم حضور در باغ شاهزاده به‌واسطه بازگشت به خود طبیعی عناصر به‌کار رفته در آن می‌باشد؛ و آفریننده، تمام تلاش خود را برای به حضور رساندن حداکثر قابلیت و کارایی اجزای آن به‌کار بسته است. بنابراین می‌توان گفت در ساختن محیط مصنوع مناسب و هماهنگ با نظم موجود در ارتباط با طبیعت، بهره‌برداری لازم را به‌عمل آورده است.

پژوهش حاضر، در بررسی و تحلیل تعامل انسان و طبیعت در محیط انسان ساخت باغ شاهزاده ماهان، توجه را بر معماری و محیط طبیعی معطوف نساخته، بلکه محیط تعاملات انسانی را که در بردارنده شیوه رفتار در مکان است، به‌عنوان وجه موثر بر تحلیل مورد نظر تحقیق، مورد کاوش و تاکید قرار داده است. به همین منظور، با مطالعه و تدقیق در الگوهای طراحی کالبدی باغ شاهزاده ماهان، و دستیابی به این مهم که فضای متمرکز در این باغ ایرانی، فضایی چندعملکردی است که همزمان با درآمدزایی، کارآفرینی و تأمین خودکفایی؛ خالق فضای تفریح، ساختاری کارآمد، منظری دلنشین و شفافبخش، فضایی زیبا، فضایی امن و اکولوژیک، و یک طراحی اقلیم‌گرا، بهینه، و از هر لحاظ پایدار است. دستیابی به مولفه‌های موثر بر اجتماع‌پذیری باغ شاهزاده ماهان، نیازمند بازآفرینی نگاه نظام‌مند به محیط

در ساختار باغ از باغ‌های خلوت با مکان‌یابی و الگوهای ساختاری مشابه استفاده شده است. از نظر جانمایی این عناصر در انتهای باغ و در بالاترین شیب زمین قرار گرفته‌اند. حوض طولی و بزرگ با جهت‌گیری یکسان نسبت به آکس اصلی حرکت آب و بر روی محور اصلی در باغ (حرکت آب بر روی تراس‌ها) وجود دارد. در این بخش از باغ، کرت‌های نواری و هم‌جهت با حوض آب به‌گونه‌ای در دو طرف آن جانمایی شده که منظره‌ای دارای تقارن خاصی ایجاد کرده‌اند.

عمارت باغ دارای کوشک اصلی است و باغ با کشیدگی آن هم‌جهت با طول تراس‌های سبز است، امکان حداکثر بهره‌گیری از منظر اطراف و بیش‌ترین تسلط بر کل مجموعه باغ را فراهم می‌کند. عمارت اصلی این باغ از نظر شفافیت در طراحی و همچنین امکان ارتباط بصری و حرکتی را میان باغ فراهم آورده است. فضای سبز باغ به تبعیت از الگوی باغ‌های تخت در زمین شیب‌دار و مطابق قرار گرفته است. استفاده از شیب زمین برای این امر نمود بیشتر باغ و فضای سبز را به همراه دارد. از نکات بارز در طراحی تراس‌های باغ شاهزاده ماهان ایجاد پرسپکتیو با توجه به طول و عرض تراس‌ها در ارتفاع و شیب زمین بوده است که باعث تقویت ارتباط بصری از ورودی باغ تا عمارت باغ دیده می‌شود. بنای سردر باغ به‌طوری است که حدفاصل تراس‌ها و استخر بزرگ است که ارتباط بصری را در محور اصلی باغ و دید به استخر از عمارت و تراس‌های سبز قطع می‌کند و شفافیت فضایی باغ را کاهش می‌دهد که تاکید بر درون‌گرایی دارد.

در طراحی باغ شاهزاده ماهان استفاده از نظم؛ هندسه؛ تقارن از اهمیت ویژه برخوردار است. باغ شاهزاده ماهان پاسخگوی عوارض طبیعی زمین به‌صورت ارگانیک می‌باشد. محور اصلی باغ شاهزاده جریان اصلی حرکت آب و جانمایی عناصر مهم مانند عمارت باغ مطابق؛ دریاچه (استخر)؛ کوشک؛ سردر روی آن تعریف می‌شود پس دو عامل مشترک در تعریف آکس اصلی باغ

- باغ شاهزاده از تفریح‌گاه‌های بسیار عالی استان کرمان است که فرم‌های مختلف در آن ظهور و بروز دارد. فضا سازی این باغ هرچند به صورت یک باغ ایرانی تعریف شده، می‌تواند برای بازدیدکنندگان به مرور زمان حس خستگی ایجاد کند. با توجه به این موضوع می‌توان برای این محل گردشگری در استان کرمان از هتروتوپیا برای خلق فضاهای جدید گردشگری و عدم بروز حس خستگی از بازدید فضای باغ در گردشگران استفاده کرد. به عنوان مثال می‌توان در باغ فضایی برای اجرای آهنگ‌های سنتی، رقص و بازی‌های محلی ایجاد کرد (هتروتوپییای فرهنگی).

- کف سازی مناسب مسیرها برای افزایش سطح ایمنی در گشایش فضایی محوطه، و نیز تعبیه وسایل ورزشی و ایجاد یک محوطه بازی برای کودکان. همچنین تقویت دید در شب و تامین ایمنی و امنیت فیزیکی (هتروتوپییای ارزش محور).

- توجه به ویژگی‌های زمینه‌گرایی و اکولوژیکی فضای سبز در حاشیه محوطه باغ، کاشت گیاهان با تأکید بر اقلیم، آب و هوا، توپوگرافی و هندسه خطی باغ با محوریت کوشک و بنای سردرب (هتروتوپییای طبیعت‌مدار).

طبیعی و مصنوع، و بسترهای فرهنگی-محیطی آن است. در مجموع پیشنهادات ذیل در راستای ارتقاء فضای هتروتوپیک به مکان هتروتوپیک در نمونه مورد مطالعه باغ شاهزاده ماهان ارائه می‌گردد:

- جانمایی و تعبیه تجهیزات و تسهیلاتی مانند، آلاچیق و نشیمن‌گاه، جهت تنوع‌بخشی به فعالیت‌های روزانه در همه قسمت‌هایی که توانایی فضایی را داشته، ولی نبود آن‌ها تشخیص داده می‌شود (هتروتوپییای خاطره).

- به وجود آوردن گره‌های اجتماعی و فعالیتی در مناطقی که به دلیل رفت و آمد کاربران با یکدیگر پرتدد می‌باشد، به منظور جهت دادن استفاده‌کنندگان از باغ به سمت انجام فعالیت‌های عالی و مطلوب (هتروتوپییای حضور).

- باغ به عنوان مکان تعاملات اجتماعی ظرفی برای در برگیری رخدادهای فرهنگی است. کمک به فعالیت‌های اجتماعی در محل‌های اجتماعی، باعث بالا بردن حضورپذیری و فرم‌دهی الگوهای مختلف شده و زمینه‌ساز حضور گروه‌های سنی، جنسیتی و اقشار مختلف می‌شود (هتروتوپییای جامعه شمول).

منابع

- آزمون، فیروزه، و معینی، مهديه. تحلیل کیفیت فضایی باغ شاهزاده ماهان بر اساس تئوری حرکت و ارزیابی تصویر ذهنی مخاطبان. پژوهش‌های معماری و محیط، نشریه گروه معماری، دانشگاه زنجان، دوره ۱، شماره ۱، ۱۳۹۷، ۲۷-۴۰، ۱۵
- افخمی، بهروز، و خسروی، زینب. معنا و کارکرد باغ ایرانی (با تأکید بر دوره هخامنشی). تهران، پژوهش‌های ایرانشناسی، سال ۸، شماره ۲، ۱۳۹۷، ۲۱-۳۷، ۱۷
- امیری، حسین. بررسی باغ شاهزاده ماهان کرمان از نگاه معماری منظر. تهران، اولین کنفرانس ملی فناوری‌های نوین در معماری و شهرسازی، ۱۳۹۹، ۱۰
- امینی، سارا، و فلامکی، محمد منصور، و همکاران. گونه شناسی خیال در فرایند طراحی معماری. تهران، نشریه علمی باغ نظر، دوره ۱۶، شماره ۷۲، ۱۳۹۸، ۵۳-۶۴، ۱۲

- بهبود، حلما. هتروتوپیا و کاربردها. سایت انسان شناسی و فرهنگ. ۲۱ فروردین ۱۴۰۰
<https://anthropologyandculture.com/1400>
- پیرنیا، محمد کریم. باغهای ایرانی. مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهرسازی ایران، نشریه آبادی شماره ۷۱، ۱۳۷۳.
- جانسون، پیت، و کامل، آتنا. کشف فضاهای متفاوت فوکو ۲۷ تیر ۱۴۰۰.
<http://dialecticalspace.com/unravelling-foucaults-different-spaces/>
- شاهچراغی، آزاده. پارادایم‌های پردیس درآمدی بر بازشناسی و بازآفرینی. تهران، ناشر جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۸.
- شیخ‌اسدی، فاطمه، و کاظم‌زاده، مرضیه، و هاشم نژاد، هاشم. اصول سازماندهی مؤثر بر ایجاد تصاویر ذهنی بینندگان در باغ شاهزاده ماهان. تهران، نشریه معماری و شهرسازی آرمانشهر، دوره ۹، شماره ۷، ۱۳۹۵، ۷۹-۹۰.
- غلامی، ساهره. بررسی سینمای هتروتوپایی با رویکردی به مفهوم گفتمان قدرت فوکو. تهران، فصلنامه کیمیای هنر، سال دوم، شماره ۸، ۱۳۹۳، ۴۵-۵۸.
- فراش‌خیابانی، مریم، و شهبان، پویان. از کافه‌ها بیاموزیم: کافه‌ها به مثابه دگرفضاها. تهران، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات شهری، شماره ۳۰، ۱۳۹۸، ۱۰۹-۱۲۱.
- مرادی، پانته‌ا، نجاتی، سیده هانیه، و همکاران. بررسی عناصر کالبدی در باغ‌های تخت ایران؛ مطالعه موردی باغ تخت قصر قجر و باغ شاهزاده ماهان کرمان. دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در عمران، معماری و شهرسازی. ۱۳۹۴.
- مرادی، معین، و نجومیان، امیرعلی. هتروتوپیا‌های نوار و گفتمان در رمان‌های خواب گران، بدرود، محبوبم و خداحافظی طولانی اثر ریموند چندلر. تهران، نشریه نقد زبان و ادبیات خارجی، دوره ۱۸، شماره ۲۶، ۱۴۰۰، ۲۴۷-۲۶۶، ۲۲.
- مهدی‌نژاد، جمال‌الدین، شاه‌کرمی‌پور، ندا و همکاران. مولفه‌های مؤثر بر اجتماع‌پذیری باغ شاهزاده ماهان متأثر از ادراک طبیعت در محیط انسان ساخت. تهران، فصلنامه علمی پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال ۱۳، شماره ۲، پیاپی ۵۰، ۱۴۰۰، ۸۰۸-۸۲۵.
- میرزایی، امید، و حیدری، علی اکبر. شناخت اصول طراحی باغ ایرانی در جهت استفاده در پارکهای معاصر. یاسوج، سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، ۱۳۹۵.
- Afkhami, Behrouz. Khosravi, Zainab. The meaning and function of the Iranian garden (with emphasis on the Achaemenid period). Tehran, Iranology Research, Year 8, Number 2, 2017, 21-37, 17
- Amini, Sara. Flamaki, Mohammad Mansour, et al. Imagination typology in architectural design process. Tehran, Bagh Nazar Scientific Journal, Volume 16, Number 72, 2018, 53-64, 12
- Amiri, Hossein. Investigation of Prince Mahan's garden in Kerman from the point of view of landscape architecture. Tehran, the first national conference of new technologies in architecture and urban planning, 1399, 10
- Azmoun, Firouze. Moini, Mahdia. Analyzing the spatial quality of Prince Mahan garden based on movement theory and evaluating the audience's mental image. Architecture and environment

researches, Journal of Architecture Department, Zanjan University, Volume 1, Number 1, 1397, 27-40, 15

- Behboud, Halma. Heterotopia and applications. Anthropology and culture site. April 21, 1400 <https://anthropologyandculture.com>
- Farashkhaibani, Maryam. Shahabian, Pouyan. Let's learn from cafes: cafes as different spaces. Tehran, Scientific-Research Quarterly of Urban Studies, No. 30, 2018, 109-121, 22
- Gholami, Sahra. Investigating heterotopian cinema with an approach to the concept of Foucault's power discourse. Tehran, Kimiyai Honar Quarterly, second year, number 8, 1393, 45-58, 23
- Johnson, P. (2006) Unravelling Foucault's different spaces, History of the human sciences, Vol. 19 No. 4, pp. 75-90
- Johnson, Pete. (2006) Unravelling Foucault's different spaces, History of the human sciences, Vol. 19 No. 4, pp. 75-90
- Johnson, Pete. Kamel, Athena. Foucault's discovery of different spaces, July 27, 1400 <http://dialecticalspace.com/unravelling-foucaults-different-spaces/>
- Mahdinjad, Jamaluddin. Shahkarmipour, Nada and colleagues. The factors affecting the sociability of Prince Mahan's garden are affected by the perception of nature in the human environment. Tehran, scientific research quarterly of new attitudes in human geography, year 13, number 2, serial 50, 1400, 825-808, 17
- Mirzaei, Omid. Heydari, Ali Akbar. Understanding the principles of Iranian garden design for use in contemporary parks. Yasouj, the third international research conference in science and technology, 2015, 11
- Moradi, Moin. Nojomian, Amir Ali. Heterotopias of the tape and discourse in the novels of Sleepy, Badrood, Mahboobem and Long Farewell by Raymond Chandler. Tehran, Foreign Language and Literature Review, Volume 18, Number 26, 1400, 266-247, 22
- Moradi, Pante A. Nejati, Seyedeh Haniyeh, et al. Examining physical elements in flat gardens of Iran; A case study of the Takht Garden of Qajar Qasr and Shazdeh Mahan Garden of Kerman. The second international conference on modern researches in civil engineering, architecture and urban planning, 2014, 18
- Pirnia, Mohammad Karim. Iranian gardens . Iran Architecture and Urban Planning Studies and Research Center, Abadi Publication No. 71, 1373, 4
- Shahcheraghi, Azadeh. Income campus paradigms on recognition and re-creation. Tehran, Jihad University Publisher, 2018, 304
- Shekhasadi, Fatemeh. Kazemzadeh, Marzieh. Hashemnejad, Hashem. Principles of organization effective in creating mental images of viewers in Prince Mahan's garden. Tehran, Armanshahr Architecture and Urbanism Journal, Volume 9, Number 7, 1395, 12-79-90

Rereading the concept of heterotopia in Shahzadeh Mahan garden

Sara Tadayyon Saeedi¹ Sahar Toofan*²

Received: 2022/07/28 Accepted: 2022/09/15

Abstract

One of the most beautiful traditional gardens in Iran is Shahzadeh Mahan Garden. This garden has been registered as a UNESCO World Heritage Site and as an example of Persian gardening, it has a special importance and position at the international level. The purpose of this research is to explain the components of Foucault's heterotopia through spatial reinterpretation in Shahzadeh Mahan garden. In this article, an attempt has been made to examine the structure and concept of heterotopia in Shahzadeh Mahan garden and extract native components. The research method used is comparative descriptive research method, which examines library documents. This article tries to answer the main research question: That is, "How are the components of heterotopia objectified in the definition of Shahzadeh Mahan garden?" The findings state that in this place, the ultimate material is elevated to spiritual infinity. The main result of this article can be summarized in the placement of the Persian garden with objectivity to the heterotopias of memory, presence, inclusive society, cultural, value-oriented and nature-oriented, for the spiritual presence of man. Therefore, the possibility of heterotopia is a place attachment and the formation of an emotional relationship with the place of the garden.

Keywords: Persian garden, Shahzadeh Mahan garden, heterotopia, different space, Michel Foucault

---

¹ Ph. D student of landscape architecture, Islamic Azad University, Aras International Branch, Tabriz, Iran.

² Associate Professor, Department of Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran (Corresponding Author)
sahar.toofan@iaut.ac.ir